
A Visegrád-Sibrik-dombi ispánsági vár kétosztatú kőépületei

Egy kora Árpád-kori kőépület a vár délkeleti részén

TARTALOM

I. BEVEZETÉS

II. VISEGRÁD AZ ÁRPÁD-KOR ELSŐ FELÉBEN

II.1. A KORAI VISEGRÁD ELHELYEZKEDÉSE ÉS VISEGRÁD VÁRMEGYE

III.2. VISEGRÁD KORA ÁRPÁD-KORI EMLÉKEI

III.2.1. AZ ESPERESI TEMPLOM

III.2.2. A SZENT ANDRÁS MONOSTOR

III.2.3. A VISEGRÁD-VÁRKERTI TELEPÜLÉS

III. A SIBRIK-DOMB

III.1. A SIBRIK-DOMB TÖRTÉNETE: RÓMAI ERŐDBŐL ISPÁNSÁGI VÁR

III.2. KUTATÁSTÖRTÉNET

III.3. A VÁR BELSŐ SZERKEZETE

IV. AZ ÚN. ISPÁNI PALOTA

IV.1. BEVEZETÉS

IV.2. AZ ÉPÜLET LEÍRÁSA

IV.3. AZ ÉPÜLET LELETANYAGA

IV.3.1. EDÉNYTÍPUSOK

IV.3.2. ANYAG, ÉGETÉS, SZÍN

IV.3.3. DÍSZÍTÉS

IV.3.4. PEREMEK, PEREMTÍPUSOK

IV.3.5. ALJAK

IV.3.6. KÉSZÍTÉSTECHNIKA

IV.3.7. EGYÉB LELETEK

IV.3.8. A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

V. PÁRHUZAMOK

V.1. ISPÁNI LAKHELYEK AZ ISPÁNSÁGI VÁRAKBAN

V.1.1. BORSOD

V.1.2. POZSONY

V.1.3. ABAÚJVÁR

V.1.4. ZALAVÁR

V.1.5. SOPRON

V.2. KIRÁLYI UDVARHÁZAK, VILÁGI ÉPÜLETEK

V.3. KÖZPONTI ÉPÜLETEK HATALMI KÖZPONTOKBAN

VI. ÖSSZEFOGLALÁS

VI.1. A KRONOLÓGIÁVAL ÉS A LELETANYAGGAL KAPCSOLATBAN LEVONHATÓ
KÖVETKEZTETÉSEK

VI.2. A FUNKCIÓ ÉS A TERMINOLÓGIA MEGHATÁROZÁSA

I. Bevezetés¹

Az ispánsági várak már hosszú idő óta foglalkoztatják a kutatást, melyben fordulópontot jelentett az 1968-ban indult „Honfoglalás- és kora Árpád-kori nemzetségfői és ispáni központok régészeti kutatása” című program.² A program keretében elsősorban a várak szerkezete és szerepe kapott nagyobb hangsúlyt, ami nem véletlen, hiszen több ispánsági várunk kutatása még csak ekkor kezdődött meg. Fontos kérdés volt még a nemzetségfői központok és az ispánsági várak közötti összefüggés vizsgálata is. Az ispáni várak kutatástörténetének összefoglalása most nem cél, csupán az ispánsági várak kutatásának néhány, a dolgozat témája szempontjából fontos aspektusát szeretném kiemelni.

Németh Péter 1985-ben megjelent tanulmánya, rávilágít a kutatás főbb nehézségeire és lehetséges irányaira. Az általa pontokba szedett kutatási irányok nagyrészt ugyanazon alapulnak: a továbblépést minden esetben az anyagközlés jelenti. Bár az ispáni várakkal kapcsolatos publikációk száma az utóbbi időben jelentősen gyarapodott, de ez utóbbi még mindig alapvető pontja a kutatásnak. Az anyagközlések hiánya ugyanis akadályozza a témával kapcsolatos újabb és újabb nagyobb eredmények megszületését.³ Mivel az ispáni várak mára már jórészt feltérképezettek, a kutatás következő lépése mindenképp a várak belső szerkezetének alaposabb megismerése, illetve egyedi jelenségek megfigyelése és leírása lehet, melyhez szintén nélkülözhetetlen az ásatások eredményeinek közlése. Ebből a szempontból különösen előrehaladott állapotban van Borsod várának kutatása,⁴ de ugyanúgy a jól kutatott ispánsági várak közé sorolható például az abaújházi,⁵ a zalavári⁶ és a Visegrád-Sibrik-dombi vár is.

A Visegrád-Sibrik-dombi ispánsági vár területe nem beépített, így lehetőséget nyújt sok, a várak belső területére irányuló kérdés tisztázására. Jelentőségét azonban nem csupán ez adja. A vár ugyanis amellet, hogy hazánk korai ispánsági várai közé sorolható, a római előzményekből adódóan nem sáncokkal, hanem kőfalakkal rendelkezik. Az anyagközlés hiányát a Sibrik-dombi ispánsági vár kétosztatú kőépületének vonatkozásában jól jelzi a vele kapcsolatos szakirodalmi említések, meghatározások magas száma. Dolgozatommal elsősorban az ispáni

¹ A KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS MINISZTERIUM EKÖP-24-1 KÓDSZÁMÚ EGYETEMI KUTATÓI ÖSZTÖNDÍJ PROGRAMJÁNAK A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL FINANSZÍROZOTT SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.

² NÉMETH 1985, 105.

³ NÉMETH 1985, 105 – 112.

⁴ WOLF 2019.

⁵ WOLF 2022A

⁶ SZŐKE B. 2019.

várak belső épületeivel, szerkezetével és különösen is a Visegrád-Sibrik-dombi kétszattú köéépülettel kapcsolatos kérdések tisztázásához szeretnék hozzájárulni.

II. Visegrád az Árpád-kor első felében

II.1. A KORAI VISEGRÁD ELHELYEZKEDÉSE ÉS VISEGRÁD VÁRMEGYE

A korai Visegrád és azon belül is a Sibrik-dombi ispánsági vár a Fellegvár északi oldalán található. A terület már a római korban is fontos volt. Amellett, hogy a Sibrik-dombon állt a Pone Navata-nak nevezett késő római erőd, itt haladt el a Duna menti út, mely később, a középkorban is jelentős maradt.

A római kort követően a 9. századig nem számolhatunk itt komolyabb megtelepedéssel. Ekkortól kezdett kialakulni a Várkertben elhelyezkedő falusias település, illetve a Sibrik-dombon lévő korábbi erőd falai közé is beköltöztek. A 11. század első felétől kezdve értékelődött fel a terület, amikor a korábbi Sibrik-dombi erőd a kialakuló Visegrád vármegye központja lett. A vármegyére vonatkozó csekély írásos forrás közül a legfontosabb, az a Szent István király által, 1009-ben, a veszprémi püspök számára kiállított oklevél, mely a várat *Vyssegrad civitas*-ként említi. A forrásból kiderül, hogy Visegrád vármegye területe a veszprémi püspök fennhatósága alá került, három másik vármegyével és várral, nevezetesen Kolonnal, Veszprémmel és Fejérrel együtt. Így létrejött a veszprémi egyházmegye, mely hosszú ideig változatlan maradt. Visegrád vármegye pontos kiterjedése és határai, illetve megszűnésének körülményei fontos kérdése a kutatásnak. A forrásból mindössze csak az derül ki, hogy a vármegye Szentendre és a mai Bükkös patak között helyezkedett el.⁷ Györffy György és Kristó Gyula a forrásokból kiindulva a Duna mindkét partjára kiterjedő vármegyeként értelmezte Visegrád vármegyét.⁸ Az egyházmegyék és vármegyék területének egyezése azonban vitás kérdés.⁹ E korai alapítású megye kapcsán a legfőbb problémát az jelenti, hogy nem ismerjük sem a vármegye ispánjait, sem várnépeit.¹⁰

Az 1079-es oklevél említi először az esztergomi ispánt, melyből kiderül, hogy a visegrádi ispán ekkor már egy ideje biztosan Esztergomban székelt.¹¹ Ez egyben arra is utal, hogy Esztergom mellett, hogy királyi központ volt, ispáni székhely is lett. A korábbi visegrádi

⁷ ZSOLDOS 1998, 4–6.

⁸ GYÖRFFY 1983, 206–207, 209; KRISTÓ 1988, 252–253.

⁹ ZSOLDOS 1998, 6–12.

¹⁰ ZSOLDOS 1998, 6–31.

¹¹ ZSOLDOS 2001, 34–40.

ispánt, aki felügyelhette az Esztergomhoz tartozó területeket is, beköltöztették az esztergomi várba, az új ispáni központba. Ez az átköltözés Zsoldos szerint valamikor 1018 és 1079 között következhetett be, Buzás Gergely legújabb kutatásaira alapozva viszont inkább 1079-hez köti az ispáni székhely áthelyezését.¹² Az átköltözéssel valószínűleg az esztergomi ispán ugyanazt a területet igazgatta továbbra is, amit előzőleg a visegrádi ispán. Ez a terület a 11–12. században aztán a veszprémi püspök alá tartozó szentendrei főesperesség alá került. Valamikor 1227 és 1231 között pedig az alispán hatáskörébe került a terület.¹³

A korai ispánságok nevei általában első ispánjukról kapták nevüket, Visegrád azonban ettől eltér. A Visegrád név szláv nyelveken magas várat jelent, így feltehetően az ispánsági várat megelőző időszakban ideköltöző szláv népesség nevezhette el így a területet, mely nevet aztán az államalapításkor és a vármegye kialakulásakor is átvettek.¹⁴

II.2. VISEGRÁD KORA ÁRPÁD-KORI EMLÉKEI

A Sibrik-dombon és környezetében több fontos épített emlék is fennmaradt, melyek a hosszú időre visszanyúló kutatások által váltak ismertté. A Sibrik-dombon kívül ide sorolhatjuk az esperesi templomot, a Várkerti települést, illetve annak templomát, továbbá a Szent András monostort.

II.3.1. Az esperesi templom

Az esperesi templom maradványait, melynek helyén eredetileg egy kisméretű plébániatemplom helyezkedett el, Szőke Mátyás tárta fel 1978-79-ben.¹⁵ Az előkerült nagymennyiségű freskótöredék egy 11. századi Európára jellemző bizáncias stílusjegyeket mutató belső festésre utal a templomban, mely egyedülálló hazánkban. Az egyenes szentélyzáródású templom előterében, a déli oldali bejárat mellett elhelyezkedő teraszon gazdag mellékletű sírok kerültek elő. A papi sírok a szentély mögött helyezkedtek el, melyekből egy önkehely és egy paténa, illetve egy vas vezeklőöv (*cilicium*) is előkerült.¹⁶

II.3.2. A Szent András monostor

Lejjebb, a mai 11-es út mellett helyezkedett el az 1055 körül alapított Szent András monostor. A Szent Gellért legendából is ismert, I. András által alapított monostor az 1221-ben Honorius

¹² BUZÁS 2022, 156.

¹³ ZSOLDOS 1998, 6–31.

¹⁴ KOVÁCS 2017, 41.

¹⁵ SZŐKE 2000, 363–364.

¹⁶ BUZÁS – MÉSZÁROS 2008, 71–72.

pápának az esztergomi érsekhez és a pilisi apáthoz írt levele alapján feltehetően görög rítusú, *bazilita kolostor* volt. 1221-ben azonban II. András a bencéseknek adta át. Az eredetileg háromhajós épületet a későbbiekben több ízben is bővítették, illetve a tatárjárást követően a sérült részeket kijavították. 1386-ban ideiglenesen itt helyezték el, a korábban Budán merénylet áldozatául esett és a visegrádi várban elhunyt, a pápa által kiközösített II. (Kis) Károly holttestét is.¹⁷ A kolostorra vonatkozó egyik utolsó írásos adat VI. Sándor pápától származik, aki 1493-ban a pálosoknak adományozta az épületet. A török megszállást követően sorsára hagyták a kolostort. A 19. század végén Czobor Béla és Sztehlo Ottó kutatta az épületegyüttest, 1923-ban pedig ráépült a ma is látható Latinovits villa. 2001 és 2003 között a Magyar Nemzeti Múzeum Visegrádi Mátyás Király Múzeuma újabb, hitelesítő ásatást végzett a területen. A templom déli mellékoltára előtt előkerült, rossz állapotban lévő, 14-15. századi temetkezés kapcsán felmerült, hogy az esetleg II. Károly holtteste lehet, de ennek minden kétséget kizáró bizonyítására jelenleg nem rendelkezünk elegendő mennyiségű adattal.¹⁸

II.3.3. A Visegrád-Várkeri település

A Várkeriben helyezkedik el a részben korábbi római őrtorony környezetében elterülő Árpád-kori, szórt településképet mutató falu. Jelentősége abban rejlett, hogy a faluásatások kezdeteikortárták fel, így sok új eredménnyel gazdagította a hazai falukutatásokat,¹⁹ illetve az itteni 12, 17, és 29. számú földbemélyített házról készítette el Sabján Tibor a közismert házrekonstrukcióit is.²⁰ Soproni Sándor, Méri István, Kovalovszki Júlia, Gróf Péter és Merva Szabina kutatásai alapján ez a település, vagyis a korai Visegrád már a 8-9. és a 10. században is állhatott.²¹ Erre a szolgáltató funkcióra utalnak a vasolvasztó kemencék és egyéb ipari célú berendezések, kézművességhez köthető objektumok, illetve azok a nagyméretű tároló vermek, melyek a falu lakosságánál magasabb létszámú népesség ellátására voltak alkalmasak. Ebből és a település elhelyezkedéséből nyilvánvaló, hogy ez a település a vár *suburbiumának* tekinthető.²² A kutatás számára különösen ismeretes a Kovalovszki Júlia által 1983-ban feltárt kis falusi plébániatemplom. Ez a templom korábbi települési objektumokra épült rá, kisméretű, egyhajós, félköríves szentélyzáródású templom volt. Körülötte helyezkedett el a temető, melynek sírjai a korábbi házak betöltésébe voltak beásva, mely szintén bizonyítja egy korábbi, jelen esetben 8-

¹⁷ BUZÁS – KOVÁCS 2023, 75–82.

¹⁸ BUZÁS – ESZES 2007, 49 – 93.

¹⁹ KOVALOVSZKI 2001, 81.

²⁰ KOVALOVSZKI 2001, 84–93.

²¹ Az ásatások során az egyik ház padlójáról előkerült kéttágú ezüstveret szívalakú csüngője, mely szintén alátámasztja a település 11. századi előtti fennállását. (GRÓF 1993, 513–514.)

²² MERVA 2018, 137–139.

9. illetve 10. századi periódus jelenlétét a település életében. A templomból a tatárjárasnak és a későbbi rigolározásnak köszönhetően, csak alapfalak és színes vakolattöredékek maradtak meg.²³

A korai Visegrád életének végül a tatárjáras és az azt követő átrendeződés vetett véget. Az esperesi templom köveit javarészt elhordták és felhasználták többek között az akkor épülő Salamon-toronyhoz, az új királyi város pedig a mai Visegrád helyén alakult ki.

III. A Sibrik-domb

III.1. A SIBRIK-DOMB TÖRTÉNETE: RÓMAI ERŐDBŐL ISPÁNSÁGI VÁR

A Sibrik-domb története a 4. századra nyúlik vissza: ekkor épült fel Pone Navata,²⁴ vagyis a Sibrik-dombi római kori erőd. Jelenlegi ismereteink szerint az erőd építése 325 és 330 közötti időszakra, Nagy Konstantin uralkodásának idejére tehető.²⁵ A korábbi erődöktől eltérően, ez az erőd szabálytalan alaprajzú, kialakítása követi a domb vonalát. A háromszögletű erőd falát U alakú oldaltornyok és három sarkában legyező alakú saroktornyok tagolták.²⁶ Az erődöt az 5. században elhagyták és egészen a 8-9. századig nem adatolható megtelepedés a területen. Ez utóbbival kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy korábban a kutatásban általánosan elterjedt nézet volt, hogy az erődbe a 10. századig nem költözött be semmilyen népesség, azonban a kutatások során előkerült leletanyag ezt az állítást cáfolja.²⁷

A 10-11. század fordulóján a korábbi erőd helyén alapították meg Visegrád vármegye központját. Ekkor jelentős építkezések történtek a váron belül, melyekre főként az ásatások során derült fény. Átalakították a korábbi U alakú tornyokat, melyek alaposabb vizsgálatára a délkeleti, illetve a nyugati oldalon történt ásatások során nyílt lehetőség. A több száz éve elhagyatottan álló erőd rászorult a javításokra, ezért kívülről néhol támfalakkal erősítették meg. A délnyugati legyező alakú saroktornyot visszabontották és helyére egy új négyszögletes kaputornyot emeltek.²⁸ A vár nyugati falának közepén elhelyezkedő korábbi nagyméretű torony, melyet a középkorban feltehetően lakótoronnyá alakítottak át, a 11. század végén

²³ KOVALOVSKI 1986, 61–63.

²⁴ A Sibrik-dombi erődöt a Notitia Dignitatum alapján Soproni Sándor azonosította Pone Navatával, ahol feltehetően az auxilia Ursarensia állomásozott. (SOPRONI 1978, 58.)

²⁵ A legújabb kutatások során ennél az időszaknál korábbi érmék is előkerültek, melyek elgondolkodtatóak lehetnek az erőd építési idejét illetően.

²⁶ VISY, 2018, 233–237.

²⁷ BÓNA 1995, 65; SZŐKE 2000, 363–364.

²⁸ BORUZZS–BUZÁS 2021, 41–46.

tűzvészben elpusztult.²⁹ A 2019 és 2021 között folyó ásatások során derült ki az is, hogy ettől a toronytól délre, szintén a fal mentén elhelyezkedő U-alakú oldaltoronyból később, szintén a tűzvészt követően egy kétosztatú, lizénákkal tagolt tornyot alakítottak ki. 2021-ben a tornyok közelében lévő égett rétegből előkerült Szent László érme jelzi, hogy a pusztulásra majd átépítésekre Szent László uralkodása idején kerülhetett sor.³⁰ A vár délkeleti oldalán lévő legyező alakú saroktorony bejáratát elfalazták. Mellette a déli oldalon elhelyezkedő tornyokkal is hasonlóan jártak el, így kiiktatva őket a védelemből. Szőke Mátyás kutatásai alapján viszont azt feltételezte, hogy az elfalazott saroktornyot továbbra is használták, úgy, hogy a toronybelsőben megemelték a járószintet egy agyagos-köves betöltéssel, így csupán a bejárat került egy szinttel magasabbra.³¹ A vár északkeleti részén az '50-es és a '70-es években is nyitottak kutatóárkokat, azonban ennek a résznek az alaposabb kutatása egyelőre nem történt meg, így az itteni esetleges torony átalakításokat nem ismerjük. A déli oldalon, a délnyugati toronyhoz közel elhelyezkedő római kori kapu kapcsán kiderült, hogy a középkorban már nem volt használatban, hiszen közvetlenül előtte egy földbe vájt középkori ház került elő, mely átvágta a kapuhoz vezető útfelszínt.³²

A vár belsejét tekintve főként a 2013 óta tartó folyamatos ásatások, illetve a 70-es évek kutatásai hoztak komolyabb eredményeket. Ezek közül egyik legfontosabb az 1974-75-ös ásatások során feltárt kétosztatú kőépület. Ennek északi oldalán helyezkedik el egy másik kőépület is, melynek a nyugatra eső részét 1974-ben tárta fel Szőke Mátyás.³³ 2014-ben került sor a várbelső északnyugati részén elhelyezkedő kis, félköríves szentélyű kápolna feltárására, mely egy korábbi, feltehetően 8-9. századi kétosztatú épület maradványaira épült rá. Az épület közelében két ötvösműhely maradványait is sikerült feltárni.³⁴ A kápolna északi oldalán előkerült egy sír, mely az ónkehely és paténa mellékletek alapján papi sír lehet. A templom közepén lévő falazott sírgödör a megtaláláskor üres volt, mindössze kézcsontok és egy aranygyűrű került elő belőle. A sírban nyugvó személyt valószínűleg exhumálták, mivel rablás esetén nem valószínű, hogy az aranygyűrűt a sírban hagyták volna a fosztogatók. Később mindkét csontvázon végeztek radiokarbon kormeghatározást, mely a 10-11. század fordulójára keltezte az elhunytakat.³⁵

²⁹ KOVÁTS 2018, 102–103.

³⁰ BUZÁS 2022, 154–158.

³¹ SZŐKE 1974.

³² BORUZZS 2022.

³³ SZŐKE 1974.

³⁴ MÉRVA 2018, 177.

³⁵ BUZÁS ET AL 2017, 193–201.

A vár 11. századi életére vonatkozóan a veszprémi püspöknek írt adománylevelén kívül fontos írásos forrás a Szent László legenda, mely Salamon 1081-1083-as fogva tartásának helyszínéként Visegrádot jelöli meg. A pontos hely természetesen nem a mai Salamon-torony, hanem a korábban Salamon által birtokolt Sibrik-dombi vár lehetett. Ezen belül azonban pontosabb hely nem állapítható meg.³⁶

Az ispánsági vár fejlődése a 12. század folyamán megszakadt, korábbi jelentőségét elvesztette. Ezt az időszakot mindössze csak egy esemény szakította meg, amikor Béla herceg megkapta apjától a pilisi ispánságot és vele együtt a visegrádi várat is.³⁷ Ehhez az időszakhoz kapcsolódhat egy 2015-ben feltárt cölöpszerkezetes objektum, melynek területéről műhelyhulladékok, verőtövek és friesachi dénárok kerültek elő. Ez a verőtövekből álló leletegyüttes unikálisnak számít hazánkban. Miután Béla herceg került a trónra, a korai pénzverde megszűnhetett, az eszközök nagy részét elvitték, így csak néhány emlék maradt ránk az objektumból. Feltárása és kutatása újabb adalékokat szolgáltatott egy fontos történeti kérdéshez, a lemez pénzek kérdéshez is, hogy azok III. Bélához vagy IV. Bélához köthetőek-e.

A 13. században, a tatárjárás után ez a terület végleg elvesztette korábbi jelentőségét, miután IV. Béla egy, a kor elvárásainak sokkal inkább megfelelő, modern várrendszer felépítésébe kezdett. Az 1250-es évektől felépülő két részből, a Fellegvárból és a Salamon-toronyból álló várrendszer így felváltotta a korábbi ispánsági várat.³⁸ A fellegvárból és a Duna partján levő vízitoronyból,³⁹ a 13. századra már Pilis megye ispánjának rezidenciája és a király alkalmi szálláshelye lett.⁴⁰

A 17. századtól beköltöző svábok igyekeztek kihasználni a terület adottságait, így az ispánsági vár és a korábbi Várkerti település területét mezőgazdasági célra hasznosították. A korábbi falakat is felhasználva ez a régió hosszú időn keresztül szőlőtermesztésre.⁴¹ Ez a tény, a 9. és 11. század közötti sűrű megtelepedések mellett, komolyan befolyásolta a lelőhely állapotát.⁴²

III.2. KUTATÁSTÖRTÉNET

³⁶ KOVÁTS 2018, 104.

³⁷ BUZÁS 2022, 157.

³⁸ BOZÓKI 2014, 7.

³⁹ Salamon-torony.

⁴⁰ IVÁN 2004, 16–17.

⁴¹ BUZÁS ET AL. 2017, 203–228.

⁴² Merva 2018, 68.

Az itteni romokra először Rómer Flóris figyelt fel 1866-ban. A Sibrik-dombon tett kirándulása alkalmával ő még tégladarabokat, sőt körülbelül derékmagasságig álló falakat látott.⁴³ Hozzá hasonlóan Schulek János is ismerte a lelőhelyet, sőt ő volt, aki elsőként vetette fel, hogy a Sibrik-dombon egy késő római erőd megmaradt falai állnak, melyet később, az Árpád-korban is hasznosítottak. Az első fontosabb ásatásra azonban, egy 1941-es terepbejárást követően, egészen 1951-1952-ig várni kellett. Ekkor Soproni Sándor nyitott kutatóárkokat a vár több részén, melyek fő célja a római kori erőd alaprajzának tisztázása, illetve az erőd építési idejének meghatározása volt. Az építés idejét Kr.u. 320 körülre tette. Az ásatás során pedig sikerült igazolni, hogy az 1009-es oklevélben szereplő *Vyssegrad civitas* a Sibrik-dombon álló vár lehetett.⁴⁴

Az első komolyabb ásatásokra 1971-ben, majd 1974 és 1975 között került sor a vár délkeleti részén, illetve a Sibrik-dombról szemben a 10-11. századi temető régiójában, az MNB üdülő területén, mely végül soha nem készült el. Az ásatás egyik fő oka a Sibrik-dombra tervezett vadászati múzeum és az ahhoz vezető út pontos kijelölése volt. A beruházáshoz kapcsolódó feltárás ekkor a limes projektbe, illetve „a nemzetségek és ispáni központok régészeti kutatása” című projektbe is bekapcsolódott. Az ásatást a Magyar Nemzeti Múzeum részéről továbbra is Soproni Sándor, illetve Nováki Gyula vezette, a visegrádi múzeum részéről pedig Szőke Mátyást bízták meg.

E két év alatt körülbelül 1140 m²-en összesen 51 szelvény került kibontásra. A szelvényekben feltárták a táborfal egy szakaszát, három darab U-alakú tornyot, két táborfalhoz kapcsolódó római épületmaradványt, egy cölöpvázás épületet, az egyik épület alatt egy gödörházat, illetve a kora Árpád-kori kétoszlatú kőépületet is. Szőke Mátyás a mérete és ebből adódóan vélhetően monumentális megjelenése és a kialakítása alapján már a feltárás követően is feltételezte, hogy az épület esetleg a várispán lakhelye lehetett. Az ásatás során megfigyeltek faljavításokat, elfalazásokat, illetve szintén a korai középkorhoz köthető planírozási réteget és rajta a középkori járószintet. Az északi oldalon, a vadászati múzeum tervezett helyén egy újabb patkó alakú tornyot sikerült megfigyelni. A két ásatási szezon során a korábban felsorolt épületek mellett gödrök, római korra keltezhető lakóobjektumok és nagy mennyiségű 4. illetve 10-12. századi kerámia került elő, a fémek és egyéb leletek mennyisége elenyésző volt.

⁴³ SZŐKE 1974.

⁴⁴ SOPRONI 1954, 52–53.

Bár az ásatások megtörténtek, a vadászház felépítése végül nem valósult meg. Az előkerült falakat 1975-ben az erdészet segítségével átlagosan 40-50 cm-es ráfalazással védték le.

A hetvenes évekbeli felfutás után a Sibrik-dombon hosszú időre leálltak a kutatások. Ezt az időszakot 1984-ben egy geoelektromos felmérés⁴⁵, 1985-ben egy próbaásatás, 2009-ben egy, a Szent István emlékmű kapcsán, Gróf Péter vezetésével végzett feltárás szakította meg.⁴⁶

Feltárások 1974-ben

Az újabb kutatásokat 2010 júniusában egy, a várbelső területén végzett geofizikai felmérés nyitotta meg.⁴⁷ A felmérés Falko Daim (RGZM)⁴⁸ és Feld István (ELTE) közötti együttműködés keretében valósult meg. A felmérés eredményeképpen részletesebb képet sikerült kapni a tábor belső területéről.⁴⁹ Ennek nyomán 2013-tól indultak meg az ásatások, kezdetben Buzás Gergely, majd 2015-től Boruzs Katalin vezetésével. 2013-2014-ben a felmérések alapján elkezdődtek az ásatások az ispáni kápolna területén, mely alatt egy 8-9. századra keltezett kétosztatú épület alapozási árkai kerültek elő.⁵⁰

⁴⁵ PATTANTYÚS 1984, 14–15. A cikkben feltüntetett ábrán az épületeket jelölő betűjelek a Soproni Sándor által kiosztott betűjelektől eltérően vannak kiosztva, mely félreértéshez vezethet. Az A épületként jelölt ún. ispáni palota, illetve a B betűjellel jelzett nyugati oldali nagytorony ugyanis Soproni beosztása alapján egyáltalán nem kapott betűjelet, mivel azokkal csak a római korra keltezhető épületeket jelölte.

⁴⁶ TOLNAI 2014, 3–4.

⁴⁷ BORUZS – BUZÁS 2021, 39.

⁴⁸ Römisches-Germanisches Zentralmuseum

⁴⁹ TOLNAI 2014, 6–7.

⁵⁰ BUZÁS ET AL 2017, 193–201.

2015-ben, az előző évek ásatásaihoz kapcsolódóan a templom nyugati oldalán lévő struktúrák meghatározása volt a cél. Előkerültek az előző években már meghatározott 8-9. századi kétosztatú épület falának újabb alapozási árkai. Feltárássra kerültek további római, 8-9. századi, 10-11. századi és 13. századi veremházak és gödrök is. Fontos eredmény volt azon cölöpszerkezetes műhelyépület feltárása, melyet 13. századi pénzverdeként azonosítottak.⁵¹

Egy év kihagyás után 2017-ben a hetvenes években feltárt négyzetes torony és a 2013-15-ös ásatási szelvények közötti területen nyitottak új szelvényeket. Ebben az időszakban került elő egy 8-9. századi ötvöskemence, illetve egyéb avar kor végi és korai Karoling kori interregionális kapcsolatra utaló leletanyag. A veremházak mellett egy habarcskeverő gödör és további kemencék is előkerültek. Az egyes objektumokat jól keltezte többek között egy 10. századi arany solidus és további Árpád-kori ezüstpénzek. Szórványként 14., illetve 16. századi leletek is előkerültek.⁵²

A 2018-as ásatási szezonban a nyugati oldalon lévő nagy négyzetes torony előterében végeztek feltárásokat. Ekkor előkerült egy római kori kőépület északnyugati helyisége, melynek tornáca körül oszlophelyek voltak megfigyelhetők. A középkori objektumokat illetően főként 10-13. századi földbe mélyített házak kerültek elő kemencékkal, továbbá tárológödrök, melyeket másodlagosan hulladékkal töltöttek fel.

2019 és 2021 között az ásatások a nyugati oldali fal, nagy nyugati toronytól délre eső oldalán folytak. Ekkor sikerült megfigyelni a már korábban ismertetett torony átalakításokat.⁵³ A 2022-es év legnagyobb eredménye volt a római kori erődkapu előkerülése.⁵⁴ Az ásatásokkal párhuzamosan több geofizikai felmérés is történt, elsőként 2018-ban majd 2019-ben.⁵⁵ 2023-ban és 2024-ben az erőd belsejében, annak nyugati részén folytatódott a kutatások.

III.3. A VÁR BELSŐ SZERKEZETE

A feltárások során az előkerült római korra keltezhető épületek betűjeleket kaptak A-E-ig. Az A és B római kori épület az 1974-75-ös ásatások során került elő, ahogy tőlük északra elhelyezkedő C jelű épület is, melynek csak a nyugati falai kerültek kibontásra. A D és az E

⁵¹ BUZÁS ET AL 2017, 202–203.

⁵² BORUZZS ET AL 2018.

⁵³ BUZÁS – BORUZZS 2021, 39–46.

⁵⁴ BORUZZS 2022.

⁵⁵ 2018-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetemtől, Györffy-Villám Zsombor és Szabó Balázs Sándor, majd 2019-ben: Várkapitányság megbízásából Stibrányi Máté, Buránszki Nóra, Nagy László, Somogyi Ferenc, Klembala Zsombor végzett geofizikai felméréseket a várbelsőben.

épület a nyugati oldalon helyezkedik el, a D közvetlenül a fal mellett. Az E épület egy hosszú, feltehetően kaszárnnyaként funkcionáló épület lehetett (1. kép).

A kora Árpád korra keltezhető a vár délkeleti oldalán elhelyezkedő ún. ispáni palota, illetve az ispáni kápolna is, melyek főként a 11. századhoz köthetőek.

IV. AZ ÚN. ISPÁNI PALOTA

IV.1. BEVEZETÉS: AZ ÉPÜLETTEL KAPCSOLATOS KUTATÁS CÉLJAI

Az előzőekben már részletesebben ismertetett 1974 és 1975 között zajló feltárások egyik kiemelkedő pontja volt egy nagyméretű kétosztatú palotaépület előkerülése, melyet az ásatók az ispán lakhelyként azonosítottak. Az épület hazánkban egyedülállónak számít, így nem véletlen, hogy az ásatás óta eltelt 50 évben mér több ízben előkerült a szakirodalomban az ispáni várak kapcsán. Az ún. ispáni palota eddigi közlésének hiánya komoly adóssága a szakmának. Egyedisége megnehezíti a vele kapcsolatos kutatásokat, ám feldolgozása és közzététele jelentős mértékben hozzá járulhat az ispáni központok belső területével kapcsolatos ismeretekhez.⁵⁶ Legfőbb kérdés a funkció meghatározása, melynél már az elején fontos kiemelni, hogy az írásos adatok és az ispáni várak belső területének részletesebb kutatása hiányában teljesen biztos válasz nem adható, csupán valószínűbb, illetve kevésbé valószínű feltételezések léteznek. A funkció mellett természetesen nem elhanyagolható az épület minél pontosabb építési idejének meghatározása sem. Már az épület feltárásakor is nyilvánvalóvá vált, hogy az épület a 11. században épülhetett, azonban a századon belüli pontosabb keltezése kérdéses. Ennek megválaszolásához nem csupán a leletanyagának feldolgozása, hanem az épület szűken vett kontextusban való értelmezése is elengedhetetlen. Ez azt jelenti, hogy a keltezéshez figyelembe kell venni a környező, ebben az időszakban épült építményekkel kapcsolatos kronológiai megállapításokat is. A szűkebb kontextus után pedig a funkció meghatározásában és a kronológiai kérdések megválaszolásában is segítségünkre lehet tágabb kontextusba helyezni az épületet. Ez utóbbi az ispáni várakban eddig előkerült ispáni lakhelyként meghatározott épületek, királyi udvarházak, illetve egyéb korai hatalmi központokban megjelenő kőépületek összegyűjtését és alaposabb vizsgálatát jelenti.

⁵⁶ FELD 2010, 497.

IV.2. A KÉTOSZTATÚ PALOTAÉPÜLET ÉS KÖZVETLEN KÖRNYEZETE

A kétoosztatú kőépület és környezete a vár délkeleti részén végzett feltárások idején, 1975-ben.

Az 1974-75-ben folyó ásatások alatt összesen 1390 m² területet tártak fel, ezzel összesen nagyjából 920 m³ földet mozgatva meg. A feltárt 76 szelvényből 11 szelvényt a vár délkeleti részén, a 166, 26 m² alapterületű ún. ispáni palota területén került kibontásra.

A kétoosztatú kőépület környezetében több objektum, illetve épített emlék is előkerült. Az épület előtt és mellett elhelyezkedő U alakú oldaltornyokat a 11. századi átépítések során elfalazták, csupán a legyező alakú saroktornyot használhatták tovább, ám az ásatások tanúsága szerint belsejét feltöltötték, így a bejárat valamivel magasabbra került.

A kétoosztatú palota építésekor két korábbi római kori épületet is lebontottak. Az épület keleti oldalán lévő A jelű római kori, háromosztatú épület középső helyiségét egy tapasztott fenekű, körte alakú kemence vágta, melyből kora Árpád-kori kerámiák kerültek elő. A palotaépület nyugati oldalán helyezkedik el a római kori B épület. Ez mindössze egy helyiségből állt és szintén szorosan a falhoz csatlakozott. Mind az A mind a B épületre részben ráépült a kora Árpád-kori kőépület. Az A és B épülettől északra, a kétoosztatú palota mellett került elő a római kori C épület nyugati fala. A római korhoz köthető még ezen épületen kívül a kőpalota délnyugati csücske alatt előkerült földbe mélyített ház, melyet Szőke Mátyás és Soproni Sándor római korinak határozott meg. A 11. századi épület alapozásának alja nem éri el a földbe

mélyített ház padlószintjét. Ezek mellett nagy számú gödör, illetve a legyező alakú saroktorony előterében párban elhelyezkedő cölöplyukak köthetőek ehhez a korszakhoz.⁵⁷

Az épület északnyugati sarka alól került elő egy kisméretű, négyzetes épület, melyet az ásatók a 10. századra kelteztek. Az épület kemencéje, annak északi oldalán került elő. Boltozata római tegulákból, illetve legömbölyített patakkövekből épült fel. Betöltéséből a római kori leletanyag mellett vonaldíszes kerámia is előkerült. Szintén az épület belsejében látott napvilágot egy rombusz alakú vas nyílhegy is.⁵⁸ Az épület pusztulása mindenképpen az ún. ispáni palota építése előtt történhetett, amikor is falait egészen az alapozásig visszabontották, elsimították és részben ráhordták azt a sárgaagyag réteget, mely az épületen belül is megfigyelhető volt.

Az épület puha, kváderformájú mészkövekből épült fel, melyből az ásatáskor csak kisebb részek voltak megfigyelhetőek. Az épület barna altalajba mélyedő alapfalai egyszerű törtkövekből épültek. Ezek között felfedezhetőek római kori kötöredékek is, ami nem meglepő, hiszen a római épületek lebontásakor felhalmozódott kőanyagot minden bizonnyal *spoliaként* felhasználták az újonnan épülő építményekhez az Árpád-korban. Ez a jelenség figyelhető meg a kápolna esetében is.⁵⁹ A falak vastagsága 80-100 cm között van, míg a belső osztófal, mely teljes mértékben törtkövekből, kavicsos mészhabarccsal készült, körülbelül 60 cm vastag. Az épületen belül összesen nagyjából öt réteget különböztethetünk meg: legalul a szürke, szürkésbarna talaj, felette a javarészt római kori töredékeket magába foglaló szürkés, törmelékes réteg található. Efölött helyezkedik el a sárga, agyagos réteg, mely az épületen belül mindenhol, a pusztulás mértékének megfelelően eltérő vastagságban található meg. Felette, helyezkedik el a középkori habarcsos pusztulási réteg. A legfelső réteg, egy kevert leletanyagú, humuszos rigolírozott réteg, mely eredetileg a romok egészét lefedte. (2. kép)

Az épületen belüli két helyiségből a nyugati helyiség északi oldalán helyezkedett el a bejárat. A keleti helyiség északi oldalán előkerült egy ovális alakú kőkemence melynek tüzelőnyílása kelet felé volt. Méretei nagyjából 120 cm × 45 cm. A kőkemence oldala és boltozata kisebb-nagyobb, amorf alakú kövekből, alja lesározott apró kövekből áll. Az épület felőli oldalán egy

⁵⁷ A párban elhelyezett cölöplyukakkal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy azok amellet, hogy egy római kori cölöpszerkezetes épületre (például horreumra) is utalhatnak, a belőlük előkerült leletanyag alaposabb vizsgálatának hiányában egy gazdasági épület maradványai is lehetnek. A Sibrik-dombi várban eddig ugyanis nem került elő semmilyen gazdasági funkcióra utaló épület, pedig az jellegzetes eleme az ispánsági váraknak. (ld. FELD 2010, 497.)

⁵⁸ SZŐKE 2000, 363.

⁵⁹ Merva 2018, 194.

nagyméretű, hasáb alakú kő helyezkedik el, mely 120 cm hosszú, vastagsága pedig 34 cm. A nagyméretű kő fal felőli oldalát habarccsal kötötték hozzá a falhoz.

A kemence kerámiaanyaga az ásatás során nem került különválogatásra, így ezzel kapcsolatban nem lehet konkrétumot megfogalmazni. Szőke Mátyás a kőkemence létéből arra következtetett, hogy ez a helyiség fűtött volt, így ebből adódóan a kemencét főleg fűtésre, melegítésre használhatták. A kemencétől keletre a fekete lévő faszenes rétegből egy lunula alakú csüngő töredéke és egy kereszt alakú rézlemez töredék került elő.⁶⁰ Szintén az épület keleti helyiségében került elő egy majdnem teljes kerámiaedény, mely a föld nyomása következtében darabokra törött (8.kép 25.). Az előkerülésekor ezt az edényt a 11-12. századra keltezték. A kemence ezen funkciója az épület reprezentatív jellegét tekintve is helytálló. A házakban lévő kőkemencék jellegzetesen a 11. század első felére tehetők.⁶¹ A kőkemencés épület nem egyedülálló jelenség a környéken: a Várkerti település több háza is rendelkezett ilyen típusú kemencével. Az Abaújszántón előkerült kőépület kemencéje szintén agyagba rakott kövekből épült fel.⁶²

A kemence rajza és fotója Szőke Mátyás felvételén (diaszám 8281)

Az épület körvonalát ma jól kirajzolja a Pilisi Parkerdőgazdaság által az épületre és a mellette elhelyezkedő erődfalra készített felfalazás, mely amellet, hogy az ispáni palota helyén korábban álló épületek helyét is jelzi, az eredetihez hasonló formájú és fagyálló kövekből épült fel. Ennek megfelelően a kétosztatú palota kváderes felfalazást kapott.

IV. 3. AZ ÉPÜLET LELETANYAGA

⁶⁰ SZŐKE 2000, 363.

⁶¹ VÁLYI 1989, 144.

⁶² WOLF 2022A, 15.

A Sibrik-dombi leletanyagot erősen meghatározza, hogy a területen hosszú időn keresztül szőlőt termesztettek, így több olyan objektum, illetve réteg is van, melyből kevert leletanyag került elő. A felszíni rigolózás miatt ezért hagyományos értelemben vett rétegsorokat nehéz meghatározni, különösen a vár nyugati részén, melyet ez a pusztítás erőteljesebben érintett. Továbbá, az objektumok lehatárolása, elkülönítése esetében problémát jelent az egymást követő sűrű megtelepedések és így a Sibrik-domb belső területének gyors változásai a 9. századtól kezdődően a 11-12. századig.⁶³ Az objektumok anyagának elkülönítése nem minden esetben történt meg az ásatás idején. Ez nem teszi lehetővé, hogy objektumonként értékeljük az előkerült kerámiaanyagot. Az elemzés során kisebb-nagyobb javításokkal azokat a kerámiákat vontam bele az elemzésbe, melyeket az ásatók előzetesen kora Árpád-korinak határoztak meg, kiegészítve azokkal is, melyek bár ebbe a csoportba tartoznak, a leltározáskor mégis más korszakok töredékei közé lettek besorolva.⁶⁴

Ahogy az már az épület leírásában is szerepelt, az épület belsejében és környékén öt fő réteget lehet elkülöníteni (2. kép). Az előkerült kerámiatöredékek jelentős része az épületben megfigyelhető sárga betöltésből, illetve a felette lévő rétegből kerültek elő. A lelőhely kora Árpád kort megelőző előzményeiből adódóan a szelvények leletanyagának jelentős részét képezik a késő római mázas kerámiák és házikerámiák, illetve a rómaihoz képest kisebb arányban a római kori barbár leletanyagra jellemző durva, kézzel formált, gyenge minőségben égetett edények.

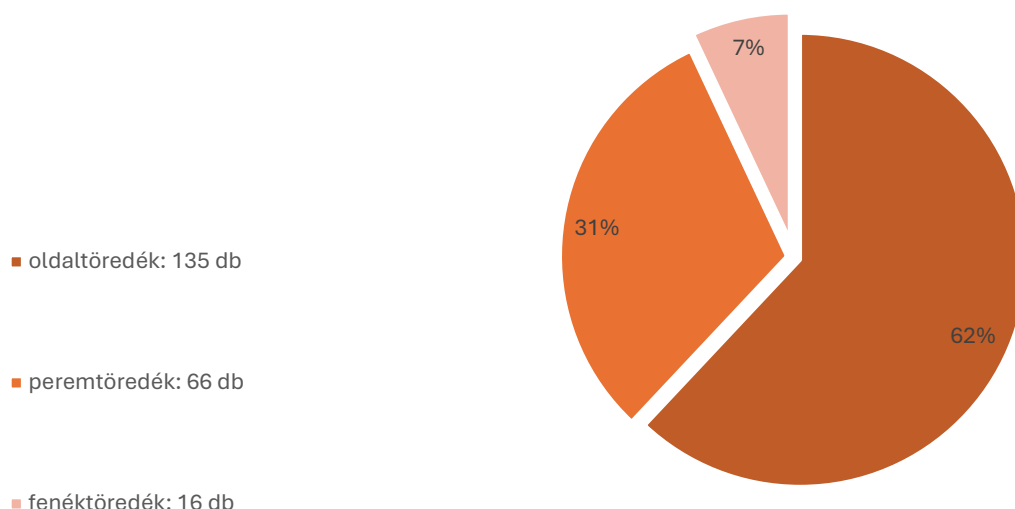
A délkeleti kétosztatú épület területén feltárt 11 szelvény leletanyagából 217 db töredéket és egy darab kiegészített kerámiaedényt (78.48.37)⁶⁵ vizsgáltam, melyek összesen 165 db edényhez tartoznak. A töredékek 62%-a oldaltöredék, 30%-a peremtöredék és 7%-a fenéktöredék.

⁶³ Merva 2018, 173.

⁶⁴ A Sibrik-dombi és a Várkerti 10-11. századi leletanyaggal korábban Kovalovszky Júlia, Tolnai Katalin, illetve Merva Szabina foglalkozott. Az utóbbi évek ásatási anyagából előkerült Árpád-kori kerámiaanyagot Szabó Balázs Sándor dolgozza fel. A Szent András monostor kerámiaanyagát Eszes Bernadett dolgozta fel szakdolgozatában.

⁶⁵ Merva 2018; 60.

A kerámiatöredékek megoszlása

IV.3.1 Edénytípusok

Az edények legnagyobb részét, összesen 95%-át különböző fazékformák adják. A kora Árpád-korra jellemző nagyfokú formai variabilitás a fazékformákban erre a leletanyagra is jellemző, viszont a formák pontosabb megállapítását és elkülönítését azonban nehezíti, hogy kevés összetartozó kerámiatöredék került elő. A fazekak jelentős része a fenék és a peremátmérő alapján kisméretű fazék lehet, a töredékek pedig arra utalnak, hogy ezek az edények jellemzően vállban voltak a legszélesebbek és lefelé szűkültek. (78.41.2. illetve a 78.47.37. fazék). A nagyobb méretű fazekak közé sorolható a 78.40.2. peremtöredék (8. kép 9.), illetve az egyszerűbb kialakítású 78.51.31. töredék is (9. kép 11.).

A vastag falú, grafitos nagyméretű tárolóedények mindössze 3%-ot tesznek ki (10. kép 18.: 78.45.8.). Ezekből az ásatáskor hombárként meghatározott edényekből viszont csak kisebb töredékeket ismerünk, így méreteikre ezek alapján nem tudunk következtetni. Nagy méretükre a többi edénytől eltérő, nagy vastagságuk utal.

A bögrékhez tartozó töredékek szintén csak 2%-át adják a leletanyagnak. Ide sorolható a 78.36.14. fogaskerék mintás töredék, mely egyszerű peremmel rendelkezik, valamint egy vonalakkal (csigavonallal) díszített, színű oldaltöredék is (7. kép 1.)

Erre a korszakra kis mennyiségben jellemzőek továbbá táltöredékek is⁶⁶, azonban az elemzett leletanyag töredékes állapota nem teszi lehetővé, hogy különválasszuk őket. Mindenesetre nagy valószínűséggel ide sorolható például a 78.40.15. peremtöredék (10. kép 16.). A korszakra kevésbé jellemzőek a palack formák, ezek sem a kétosztatú kőépület, illetve a terület más részén előkerült 11. századi leletanyagban sem fordulnak elő.

Az edények 81%-ban egységesen 0,5 és 0,7 cm közötti vastagságúak. Ettől eltérő, vékonyfalú kerámiákhoz tartozó töredékek a leletanyag 13%-ban fordulnak elő. A vastagfalú töredékek az anyag 6%-át teszik ki.

IV.3.2 Anyag, égetés, szín

A kerámiák nagy része, homokos-csillámos anyagú, de megfigyelhető agyagszemcsés vagy kerámiatörmelékes, illetve apró kavicsos anyagú is. Ez utóbbi egyik szélsőséges példája a 78.45.41 edény.

Kiemelendő, hogy a kerámiák 6%-a grafitos töredék. A grafitos töredékek közé tartozik az összes nagy méretű tárolóedény, melyek anyagában a grafit mellett nagyobb agyagszemcsék is előfordulnak.

Az égetés minőségével kapcsolatban elmondható, hogy javarészt gyengén, sokszor foltosra égetett töredékek kerültek elő és csak néhány olyan töredék van, amely egyenletesen, jól átégett. Az egyenletesen égetett töredékek a legtöbb esetben a vékonyfalú kerámiákhoz tartoznak. Az edények többsége, 59%-a szürke, illetve fekete, vagyis redukciós égetéssel készült. Az oxidációs égetésű edények közé tartoznak a vörösesbarna, barna töredékek, melyek 21%-át adják a leletanyagnak. A leggyengébben égetett darabok kívül és belül eltérő színűek, ezek az edények 18%-nál figyelhetők meg.⁶⁷ Van további négy, kékesszürke darab is.

IV.3.3 Díszítés

Az edények nagy része, 64%-a díszített. Ezen díszítések a legtöbb esetben az edények oldalán vagy vállán helyezkednek el. Legjellegzetesebb a hullámvonal, illetve hullámvonalköteg díszítés, mely az edények 42%-án figyelhető meg. Ezen belül megkülönböztethetők a nagy ívű, széles közű, elnyújtott hullámvonalak, továbbá nagy ívű, de szűk közű hullámvonalak, és

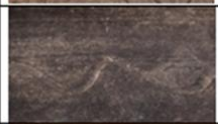
⁶⁶ Nagy mennyiségben kerültek elő 10-11. századra keltezhető tálak és táltöredékek az esztergom-szentgyörgymezei településről, míg a sibrik-dombi és a várkert-dűlői leletanyagra a tálak kevésbé jellemzőek.

⁶⁷ Leggyakoribbak a belül barna vagy vörösesbarna, kívül szürke vagy fekete darabok, illetve ugyanez fordítva.

a kisméretű, sűrű hullámvonalköteggel való díszítés is. A második leggyakoribb vonal vagy vonalköteg díszítés, mely a töredékek 38%-án figyelhető meg.

A különböző díszítések kombinációjában a leggyakoribb a vonal vagy vonalköteg és a hullámvonalak, vonalkötegek együttes megjelenése. Ez a díszítés a vizsgált edénytöredékek 8%-án figyelhető meg.

Az egyéb díszítések az edények 12%-át díszítik. Ezek közül a leggyakoribb a fogaskerék díszítés, mellyel a töredékek 5%-a van ellátva. Bordázás az edények 4%-nál figyelhető meg, míg ferde bevagdossággal az edények 2 %-a rendelkezik. Továbbá egy olyan töredék van, amely pontsorral, vonallal és hullámvonallal díszített.

Díszítéstípusok		%
	széles közű, nagy ívű, elnyújtott hullámvonalköteg	42%
	sűrű, kis közű hullámvonalköteg	
	szűk közű, nagy ívű hullámvonalköteg	
	hullámvonal	
	vonalköteg	38%
	hullámvonalak és vonalak kombinációja	8%
	Fogaskerék minta	5%
	bordázás	4%
	ferde bevagdossás	2%
	pontsor, vonal és hullámvonalköteg kombinációja	1%

A kerámiaanyagban megjelenő díszítéstípusok.

IV.3.4 Peremek, peremtípusok

A töredékek között igen nagy számban fordulnak elő peremtöredékek. Ezek legnagyobb része az egyszerű, enyhén kihajló, tagolatlan, ferdén síkozott perem (8. kép 9.: 78.40.2.). Néhány esetben ezeknek a peremeknek a végei legömbölyítettek (9. kép 14.:78.33.6). A többi perem között megfigyelhető éllel ellátott, kiszélesedő, tölcséres (9. kép 13.: 78.46.8.), illetve éles szögben kihajló is (8. kép 8.: 78.36.65.) A kiszélesedő peremek többségében profiláltak. Mindössze két esetben fordul elő hullámvonalakkal díszített perem (10. kép 15.: 78.45.35.). A peremek átmérői 10 és 16 cm között változnak. A peremek általában szabályosak, igényesen kidolgozottak.

IV.3.5 Aljak

Az aljak szinte minden esetben, egyszerű, behúzott fenéktöredékek. Az aljak átmérője jellemzően 9 cm. A fenékbélyegek a teljes anyag 2%-át jelentik, a fenéktöredékek 18%-a fenékbélyeges töredék. A két edényhez tartozó fenékbélyeg töredékek igen elmosódottak, így formájuk nem megállapítható. Az első töredéken (78.36.36) mindössze egy körszelet figyelhető meg, míg a második, több darabból álló töredéken három darab, különböző hosszúságú vonal és ezek körül szintén egy körvonal részlet látható (78.36.40), (11. kép 26-27.).

IV.3.6 Készítéstechnika

Az edények jelentős része, 88%-a kézzel hajtott, lassú korongon készült. A nagyobb tárolóedények minden esetben kézzel formáltak. Az archaizáló elemeket is mutató, de már szabályosabb korongolású edények szintén jelen vannak a korszakban, így elképzelhető, hogy ez az aljtöredék is ebbe a csoportba sorolható.⁶⁸ Az összetettebb peremeknél megfigyelhető az a jelenség, hogy az edények felső részét után korongozták, mely adott esetben gyorskorongozás is lehetett.⁶⁹ Ennek egyik jó példája a 78.51.9 fazék, mely már inkább a 12-13. századi kerámiák jellegzetességeit mutatja (8. kép 10) .

IV.3.7 Egyéb leletek

Az épületből és közvetlen környezetéből, a kerámiaanyagon kívül előkerült továbbá egy faragott csontkorcsolya, egy csont nyílhegy, egy vassalak tömb, egy oldalán síkozott díszítésű orsókarika, illetve a kemence közelében egy lunula alakú csüngő töredéke és egy kereszt alakú veret. Mivel ez utóbbi kettő alaposabb vizsgálatára sajnos nincs lehetőség, nem járulnak hozzá

⁶⁸ CSEH 1196, 15.

⁶⁹ VÉNIGER 2018. 213–311.

ténylegesen az épület keltezésének kérdéséhez. A lunula alakú csüngő esetében fontos továbbá megjegyezni, hogy az a római kori leletanyagban is jelen van, így ez szintén nem nyújt támpontot az épület építési és használati idejét illetően.

IV.3.8 A leletanyag értékelése

A lelőhelyen előkerült kerámiaanyag már első ránézésre is igen változatos. Ez a 10-11. századra jellemző sokszínűség főként a díszítésekben és az edényformákban mutatkozik meg. A sibrik-dombi kerámiaanyagra legjellemzőbbek a nagyobb fazekak, de néhány esetben tálak, bögrék töredékei is előfordulnak.

A díszítések tekintetében a 10-11. századra jellemző, bekarcolt hullámvonalak és hullámvonalkötegek, vonalak és vonalkötegek, illetve azok kombinációi jellemzőek. Viszont megjelenik benne a fogaskerék díszítésű kerámia is, ami bár már korábban is jelen van, de főként a 11. század közepétől jellemző díszítéstípus.⁷⁰ A fenékbélyegek szintén jellemzői a korszaknak. A kerámiák homokos nyersanyaga és a fazekak magas aránya is a 10-11. századi kerámiaanyag egyik sajátossága. Ellenben a főzőfazekak egyik jellegzetes csoportja, a cserépbográcsok nem fedezhetőek fel, ahogy a bordás nyakú edények sem. Az előkerült peremtípusok között megjelennek olyan töredékek is, melyek minden bizonnyal fedővel rendelkező kerámiákhoz tartozhattak, viszont hozzájuk tartozó fedő töredékek nem kerültek elő. Ez utóbbi fazekak a 11. század végétől jelennek meg.⁷¹ A leletanyagban dominál a 11. század, de elfordulnak benne a többitől eltérő, későbbi töredékek is. Ide sorolható például a 78.51.9. edény peremtöredéke.

Bár kis mennyiségben, de grafitos töredékek is jelen vannak a leletanyagban. Míg korábban a kutatás csak az osztrák területről a 13. század elejétől érkező grafitos edényeket különítette el, mára már világossá vált, hogy a grafitos edények a 11. századtól biztosan, de a leletek tanúsága szerint már a 9. századtól jelen vannak a Kárpát-medencében, elsősorban a Duna menti régióban. A korai grafitos edények kutatása még nem jutott el olyan mélységekig, hogy megállapítható legyen az, hogy az edényeket helyben gyártották, vagy importálták, vagyis, hogy kereskedelemről vagy technológiai transferről van e szó.⁷² Néhány korai minta vizsgálata alapján azonban kiderült, hogy az edényekben található grafit főként cseh

⁷⁰ PAP 2013, 251 – 254.

⁷¹ CSEH 1996, 9.

⁷² A grafitos kerámiákról részletesebben: HOLL 1955; FUSEK–SPIŠIAK 2005; TAKÁCS 2010, 131 – 132; MERVÁ 2016; MERVÁ 2018: 355 – 372.

területekről származik.⁷³ A Sibrik-domb közelében elhelyezkedő Várkert település néhány grafitos töredékét vizsgálva is hasonló eredmény született.⁷⁴ Az, hogy a leletanyagban jelen vannak az ilyen típusú edények is, egyértelműen utal Visegrád központi jellegére. Az eddigi kutatások eredményei alapján más hasonló korai ispáni központokban is ugyanilyen arányban találhatók meg a grafitos töredékek.⁷⁵

Az elemzett leletanyag más környékbeli leletanyaggal való összehasonlítása kapcsán két fő szempontot vettem figyelembe. Az első, hogy a most elemzett kerámiaanyag utal-e reprezentatív funkcióra, tehát eltér-e a környék ásatásain előkerült kerámiaanyagtól. Ilyen eltérés lehet például a grafitos kerámia magasabb aránya, vagy az edények jobb minőségű égetése. A másik szempont az egyes edénytípusok és díszítéstípusok arányainak megjelenése a leletanyagban, melyhez a tágabb környezetet is figyelembe kell venni.

A Sibrik-dombi más ásatásaiból előkerült 10-11. századi leletanyag nem tér el a kétosztatú kőépület leletanyagához képest. Mind az edényformák, mind a díszítések tekintetében ugyanazok a formák kerülnek elő. A vár nyugati oldalán elhelyezkedő nagyméretű torony anyagában nagy mennyiségben kerültek elő grafitos töredékek. A torony leletanyagában kis számban előfordulnak továbbá fehér fazekak, melyek a kétosztatú épület kerámiaanyagára nem jellemzőek. Ez esetleg kronológiai különbségekre utalhat a váron belül.⁷⁶

A Sibrik-domb szomszédságában elhelyezkedő Várkert település 10-11. századi leletanyaga javarészt a Sibrik-dombihoz hasonló képet mutat. Ez nem meglepő, nem csak a település közelsége miatt, hanem azért sem, mert a Várkert település minden bizonnyal a Sibrik-dombon elhelyezkedő központ szolgáltató faluja lehetett. A településről fazekaskemence nem került elő, mivel az itteni edényeket javarészt nem kemencében égették ki, így az edények leginkább redukciós égetésűek, ahogy ez a Sibrik-dombi anyagra is jellemző.⁷⁷

Az Esztergom-Szentgyörgymező 10-12. századi településéről előkerült kerámiaanyag a Sibrik-dombihoz hasonlóan jellemzően homokos, illetve apró kavicsos, illetve agyagszemcsés anyagú. Az edények főként szintén redukált égetésűek, de ugyanúgy megtalálhatóak a vöröses és a barnás színű edények is. Az edények többsége fazék, viszont a sibrik-dombi most elemzett leletanyagból hiányoznak a bordás nyakú edények, melyek a szentgyörgymezei

⁷³ Merva 2016, 530.

⁷⁴ Merva 2018, 171.

⁷⁵ Merva 2016, 535; Az utóbbi évek ásatásai során is került elő kis számú grafitos töredék. A Várkert település feldolgozott kerámiaanyagából 12 töredék ismert. (Merva 2018; 171, 371.)

⁷⁶ Tolnai 2007, 37.

⁷⁷ Merva 2018, 140 – 162.

anyagban szintén jelen vannak.⁷⁸ Díszítés tekintetében ugyanaz mondható el mindkét leletanyagról. Leggyakoribbak a hullámvonalak, illetve a vonalak és azok kombinációi, de megjelenik a fogaskerékminta és a ferde bevagdósás is.⁷⁹

Pest vármegye falusias települései közül Maglód 1., Vecsés 67., Ecser 6., 7. lelőhelyeken került elő 10-11. századi kerámiaanyag. Az itt előkerült edények formai jellegzetességeit tekintve, a sibrik-dombihoz hasonló megállapítások tehetők. Legjellemzőbbek a különböző formájú fazekak, míg a tálak, bográcsok és a bordás nyakú edények kisebb számban fordulnak elő. Ez utóbbi kettő a kőépület leletanyagában nem jelent meg. A díszítés tekintetében szintén jellemzőek a hullámvonal és vonalköteg díszítések, míg a fogaskerék minta a sibrik-dombi kőépület anyagához hasonlóan, kevésbé jellemző.⁸⁰ A grafitos kerámiákról általánosságban elmondható, hogy a központoktól távolabbi falusias településeken nem fordulnak elő, így a felsorolt lelőhelyek közül egyiken sem került elő. Azok a települések, melyeken grafitos kerámia található, általában valamilyen központ közelében helyezkedtek el. Ilyen például Visegrád-Várkerti település.⁸¹

Az épület leletanyagában dominálnak a 10. század végi, 11. század eleji edénytöredékek, míg a 11. század végi, 12. századi anyag kevésbé jelentős. Az épület 11. századra való keltezését egy, az épület belsejéből előkerült kerámiaedény alapján állapították meg az ásatók.⁸² Fontos megállapítás továbbá, hogy az épület leletanyaga nem tér el a Sibrik-domb többi részén előkerült leletanyagtól. A kőépület és párhuzamként felvonultatott települések leletanyagára is jellemző volt a gyenge minőségű, foltos égetés, viszont az edények jellemzően nem kézzel formáltak, hanem kézikorongoltak. A kerámiák készíttéstechnikája mellett az anyaguk, illetve a díszítéseik is hasonlóak voltak. Az ún. ispáni palota anyagában viszonylag nagy arányban fordultak elő vöröses vagy barnás anyagú edények.

A kerámiaanyag feldolgozásából az vonható le következtetésként, hogy az épület a 11. században épülhetett és legfőbb használati ideje is a 11. századra tehető. A leletanyagban megfigyelhető nagyfokú variabilitás és a későbbi, egységesebb kialakítású edények kis száma arra utal, hogy a 12. században jórészt már nem lehetett használatban az épület. Ezt támasztja alá fehér és a korai festett kerámia hiánya is. A kerámiaanyag azonban mindezek fényében sem

⁷⁸ A Sibrik-domb más részeiről kerültek elő bordás nyakú edények. (MERVA 2018, 171.)

⁷⁹ LÁZÁR 1998, 74–77.

⁸⁰ RÁCZ 2019, 49–68.

⁸¹ RÁCZ 2019, 151.

⁸² SZŐKE 1974.

teszi lehetővé, hogy az épület pusztulási idejét a 12. századra tegyük, mindez inkább csak annak használaton kívüliségére utal.

V. PÁRHUZAMOK

V.1. ISPÁNI LAKHELYEK AZ ISPÁNSÁGI VÁRAKBAN

Az épület párhuzamainak felgyűjtését megnehezíti az a tény, hogy az ispáni várak belső szerkezetére vonatkozóan eddig kevés régészeti adattal rendelkezünk. A régészetileg azonosított ispáni várak közül eddig elsősorban a borsodi földvárban, Pozsonyban és Abaújháza környékén kerültek elő hasonló korú és felépítésű épületek. Ezek összességében rosszabb állapotban maradtak fent, mint a Sibrik-dombon előkerült épület.⁸³ Ide sorolható még a Soproni földvár területén azonosított ispáni lak is.

V.1.1 Borsod

A magyarországi ispáni várak közül egyik legalaposabban kutatott és közreadott a borsodi földvár. A vár első említése a visegrádinál jóval későbbi, ugyanis mindössze 1108-ban említik először.⁸⁴ A várban előkerült egy kőalapozású, négyszögletes épület, melyet a radiokarbon vizsgálatok alapján a 9. század második felétől használhattak. A belsejéből előkerült deszkák valószínűleg a ház alapozásai lehettek. Az épület minden bizonnyal a korai központ kiemelt épülete lehetett, alapfalai agyagba rakott kőből készültek, így felmerülhet az is, hogy felmenő falai fából voltak.⁸⁵ Ez az épület erőteljes hasonlóságokat mutat a Sibrik-dombon, az ún. ispáni palota északnyugati oldala alatt előkerült épülettel, melyet szintén a 10. századra kelteztek. A 10. századi központtól élesen elválik a 11. századi ispáni vár korszaka. Ehhez az időszakhoz köthető a vár északnyugati részén az esperesi templom közelében előkerült habarcsba rakott kőből készült épület. Az épületnek csupán két pillére került elő, melynek oka egy későbbi újkori bolygatás, mely a középső részét érintette. Wolf Mária szerint ez az épület a leletanyag és a kialakítás alapján egyértelműen egy rangosabb épület lehetett, melyben a *comes*, vagy adott esetben az esperes lakhatott.⁸⁶ (3. kép)

V.1.2. Pozsony

⁸³ MORDOVIN 2016, 174.

⁸⁴ WOLF 2019, 264.

⁸⁵ WOLF 2019, 33–34.

⁸⁶ WOLF 2019, 240, 259–260.

Pozsonyban a mai vár területén feltételezett 9. századi központ egy kénosztatú, központi épületét sikerült feltárni. Tőle északra egy 12. századra keltezett, szintén kénosztatú épület került elő, melyet a prépostság épületeként határoztak meg.⁸⁷ Az épületet a 9. századra a vár nyugati felében lévő bazilika falazási technikája alapján keltezték és korai udvarházként határozták meg. A vár 1960-as évek végétől kezdődő kutatása során erősen igyekeztek bizonyítani egy római előzményt, illetve a korai Morva fejedelemség központját, melyre később az ispánsági vár is épült.⁸⁸ Ennek a központnak az épületei voltak a háromhajós bazilika és az udvarház.⁸⁹ (4. kép)

V.1.3. Abaújvár

Hasonló kőépület került elő 2019-ben az Abaújvári ispánsági várból, a várbelső nyugati oldalán. Külső méretei 17,3-18,5 x 7,6-8,1 m voltak, tehát az épület valamivel kisebb, mint az ún. ispáni palota. A Sibrik-dombi kénosztatú épülethez hasonlóan itt is megfigyelhető volt a sárgaagyagos feltöltés az épületen belül, illetve annak környezetében. Falazata szabálytalan kövekből és tégladarabokból épült fel. Mivel az abaújvári kőépületnek főleg csak alapfalai maradtak meg, nem tehetünk biztos megállapítást arra vonatkozóan, hogy a visegrádihoz hasonlóan, kváderkövekből épült-e a felmenő fala. Ez utóbbi egyébként nem lényegtelen kérdés az épület reprezentatív jellegének és funkció-meghatározásának kérdésében. Az épület nyugati fala mellett egy kőkemence maradványai is megfigyelhetőek voltak. Az objektum előtt előkerült, szabályos rendben elhelyezkedő cölöplyukak arra utalnak, hogy azok az épület bejáratának részei lehettek. Az épületből nagy mennyiségben kerültek elő szenült famaradványok is. Az építmény építési ideje a keleti fal déli végében előkerült III. Béla rézpénz és a keleti oldalon előkerült 12. századi anonim dénár alapján a 12. századra tehető.⁹⁰ A sibrik-dombi épület az abaújvári épülethez képest méretében és kialakításában is egy reprezentatívabb központi világi épület lehetett (5. kép)

V.1.4. Zalavár

Zalavár egy késő antik alapokon épült ispánsági központ volt, feltehetően Kolon megyéé.⁹¹ Több faszerkezetes, 9. századra keltezett épület is ismert a területen. Ezek közül viszont kiemelendő egy, a sibrik-domb nyugati oldalán elhelyezkedő 8-9. századra keltezett kénosztatú

⁸⁷ ŠTEFANOVIČOVÁ 1975, 50, 56.

⁸⁸ MORDOVIN 2016, 52.

⁸⁹ ŠTEFANOVIČOVÁ 1975, 59–62, 66, 85–86, 88.

⁹⁰ BAKOS ET AL. 2020, 54., WOLF 2022, 181–182; WOLF 2022A, 14–18.

⁹¹ BUZÁS 2022A, 184–185.

épületekhez nagyon hasonló, szintén két (egy nagyobb és egy kisebb) helyiségre osztott kőalapozású épület. A 2011-2013-as ásatások során előkerült épület a Mária templomtól nyugatra az árok túloldalán állt. Az ásatók az épületet Arnulf palotájaként határozták meg, így ez alapján a 9. század második felére keltezhető.⁹²

V.1.5. Sopron

Sopronban is feltételeznek egy ispáni palotaként meghatározott épületet, ennek azonban régészeti maradványai még nem ismertek. Házi Jenő a városháza kutatásai során feltételezte, hogy az ispán épülete korábban a városháza helyén, a vár főbejárata mellett, az ún. Előkapu közelében helyezkedhetett el.⁹³ A várfal mellett elhelyezkedő épület bejárata a vár belső piacára nyílhatott. Gömöri János szerint ez az épület az ispán ideiglenes szálláshelye és egyben a soproni várnagy (*castellanus Supruniensis*) állandó lakása lehetett. Ehhez kapcsolódóan a mai belváros Fő terének dél-délkeleti részén végeztek leletmentő ásatásokat 1979-1980-ban, melynek során feltehetően az ispáni ház gazdasági udvarának egyes részei láttak napvilágot.⁹⁴

V.1.6. Esztergom

Esztergomban már a 10. századtól kezdve kialakult a korábbi római erőd falai között az új fedelmi központ. Ennek kiemelkedő épülete a korszakban a Szent István Protomártír templom mellett álló ún. fedelmi palota. A Várhegy északi oldalán álló épület Lepold Antal kutatásai alapján Szent István születési helye lehetett.⁹⁵ A később ide épült várparancsnoki ház a 19. században lebontásra került. Területén 1957-ben Zolnay László végzett ásatást a régi érseki palota kutatásai során. Az épületcsoport északkeleti sarkánál egészen az alapozásig mélyítették a szelvényeket. Ezen a részen 11-13. századi kerámiák mellett korábbi időkből származó elbontott kőfalak kerültek elő. Ebből Zolnay arra következtetett, hogy az ún. régi érseki ház építésekor egy ettől az épülettől északkeletre lévő korábbi kőépületet is lebontottak.⁹⁶ A feltételezések szerint, bár az épület még nincs teljes körűen feltárva, az előkerült korai falmaradványok a fedelmi épület lebontott alapfalai lehetnek.⁹⁷

V.2. KIRÁLYI UDVARHÁZAK, VILÁGI ÉPÜLETEK

⁹² SZŐKE B. 2014, 97.

⁹³ GÖMÖRI 2002, 104.

⁹⁴ GÖMÖRI 2002, 121.

⁹⁵ MRT 5, 91.

⁹⁶ ZOLNAY 1961, 211.

⁹⁷ BUZÁS 2022B, 131.

A királyi udvarházak az ország teljes területét behálózták, ám alaposabb kutatásuk, összefoglaló jellegű elemzése eddig még nem történt meg. A magyarországi udvarházakat tekintve továbbá sok esetben felmerül a kérdés, hogy azok ispáni vagy királyi udvarházként azonosíthatóak-e, illetve, hogy szolgálhatott-e egy ispáni udvarház királyi udvarházként is. Magyarországon jellemzően az ispáni várak és a királyi udvarházak rendszere külön rendszert alkot, de nem lehet kizárni az esetleges kivételeket.⁹⁸ A kora Árpád-kori kőépületek közös jellemzője, hogy egyetlen helyiségből álló téglalap alakú épületek és bizonyos részeik fából készülhettek.⁹⁹ Ezzel szemben a visegrádi épület két helyiségből áll, kváderfalazata van, illetve fából készült részekre utaló nyomok nem fedezhetők fel. Magyarországon a legismertebb királyi udvarházak közé sorolható a dömösi királyi udvarház,¹⁰⁰ illetve a zirci udvarház. Ez utóbbi területén feltárt északi épület falai egyes részekben szintén mészkő kváderekből épültek és vastagságuk nagyjából 120 cm. Az épület több helyiségre oszlott, azonban a belső osztófalak helyét, egy kivételével, nem ismerjük.¹⁰¹ A korai világi épületek között több kőfalú, de a visegrádinál egyszerűbb kialakítású épületet ismerünk. Ilyen például a Szentendrén feltárt agyagba rakott kőfalú épület.¹⁰²

V.3. KÖZPONTI ÉPÜLETEK HATALMI KÖZPONTOKBAN

A külföldi példák vizsgálata különösen fontos, hiszen ezek akár a sibrik-dombi épület előképei is lehettek. Az összehasonlítás fő szempontja a kialakítás mellett a felhasznált kőanyag, a funkció, illetve méret lehet. A mikulčicei várban az egyetlen előkerült kőépület eddig egy kétszintű palota, melyet 1958-ban tártak fel. A rekonstrukció során az épületet két emeletesnek ábrázolták. Falai a földszinten kőből, az emeleten fából készülhettek. Az emelet fából való rekonstrukciójának alapja, hogy az ásatás során kőből kirakott cölöphelyekre bukkantak. A falak erősen lepusztultak, sőt a nyugati oldalfalat egyáltalán nem is sikerült feltárni. Ez a rész valószínűleg a 11-13. század között pusztulhatott el. A 260 m² alapterületű épület, mely jelentősen nagyobb, mint a sibrik-dombi, nem a vár szélén, hanem annak közepén helyezkedett el. Ez és az előkerült jelenségek (habarcs padló és kőkemence) alapján azt feltételezik, hogy hercegi rezidencia lehetett.¹⁰³ A vizsgálandó központok és épületek közül fontosak még a werlai pfalz korai belső gyűrűvárában a kápolna környezetében elhelyezkedő főépületek (*palatium*)¹⁰⁴,

⁹⁸ MORDOVIN 2016, 172–177.

⁹⁹ WOLF 2022A, 17–18.

¹⁰⁰ GEREVICH 1983, 385; 387–389.

¹⁰¹ KOPPÁNY 1972, 139–147.

¹⁰² MRT 7., 271–272.

¹⁰³ POLÁČEK 2018, 33–35.

¹⁰⁴ BLAICH 2022, 241–248.

továbbá Ostrów Lednicki¹⁰⁵, Pöhlde, Duisburg és Tilleda területén elhelyezkedő pfalzik épületei.¹⁰⁶ Közelebbi párhuzamként ide vehetőek Levý Hradec, és a Libice kénosztatú kőépületei is.¹⁰⁷

VI. ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatomban az ún. ispáni palota leírása és leletanyagának, illetve párhuzamainak ismertetése mellett, Visegrád kora Árpád-kori topográfiája, illetve az eddigi kutatások is bemutatásra kerültek. Fontos azonban hangsúlyoznom, hogy a '70-es években előkerült kénosztatú kőépülettel kapcsolatos feldolgozás még korántsem teljes. A leletanyag további részletezése és az ismertetett párhuzamok mellett, a közeljövőben szükség van a magyarországi királyi és ispáni udvarházak, illetve korszakban fennálló egyéb, külföldi központok alaposabb vizsgálatára is. Ezek együttesen tudnak majd egy teljes képet, adni a visegrádi épületről, így egyelőre csak az eddigiekből levonható előzetes eredményeket szeretném összefoglaló jelleggel ismertetni.

VI.1. A KRONOLÓGIÁVAL ÉS A LELETANYAGGAL KAPCSOLATBAN LEVONHATÓ KÖVETKEZTETÉSEK

Ahogy az a kerámiaanyag feldolgozását tárgyaló fejezetből is kiderült, épület leletanyaga nem tér el sem Sibrik-domb más részein előkerült leletanyagtól, sem a Várkert település leletanyagától. Az épület fő használati ideje a leletanyag alapján egyértelműen a 11. század, mely azt jelenti, ahogy ez korábban is sejthető volt, hogy egy igen korai palotaépületről van szó. A 11. századon belüli építési ideje azonban nehezen meghatározható, csupán kerámiaanyag alapján ez nem is lehetséges. A 11. század első felére való építési idő mellett felhozható érvek között a legfontosabb, hogy biztosan tudjuk, hogy ebben az időszakban már ispánsági várként működött a néhai Sibrik-dombi későrómai erőd. A kápolna a 11. század első felében épülhetett és mindenképpen kellett, hogy tartozzon hozzá egy központi világi épület is, mely akár ez a kénosztatú palotaépület is lehetett. A 11. század második felében történő építési időre hozható fel érvként egy ebben az időszakban a területen lezajlott építési hullám, melynek keretében a korábbi plébániatemplom helyén felépült az esperesi templom, illetve megújíthatták a várfal

¹⁰⁵ GÓRECKI 2000, 287 – 288.

¹⁰⁶ BLAICH 2022, 245 – 247.

¹⁰⁷ TOMKOVÁ 2000, 233-234; PRINCOVÁ 2000, 235 – 236.

nyugati részét is.¹⁰⁸ Ha elfogadjuk a 11. század második felére való kelteezést, kérdés, hogy a század első felében hol helyezkedett el az ispán lakhelye, vagy másként mondva a vár központi, világi épülete.

VI.2. A FUNKCIÓ ÉS A TERMINOLÓGIA MEGHATÁROZÁSA

Az épület funkciója egy igen összetett kérdés. Mivel nem ismerünk más, ezzel az épülettel megegyező kőpalotát, a pontos funkció meghatározása többféle akadályba ütközik. Alapvetően három megnevezés ismert a szakirodalomban, mely különböző megközelítésekre vezethető vissza. Mordovin Maxim a lengyel- és csehországi párhuzamok vizsgálata alapján szintén korai királyi udvarházként értékelte ezt az épülettípust ahogyan a Pozsonyban, Abaújházaon, Borsodban és esetlegesen a Somogyváron előkerült hasonló kőépületeket is.¹⁰⁹ Hozzá hasonlóan, főként az ő megállapításai alapján véli Szende Katalin is inkább királyi udvarháznak a Sibrik-dombi kétosztatú épületet.¹¹⁰ Ezen a vonalon továbbmenve meg kell említeni az ispáni udvarházként való meghatározást is.

Buzás Gergely ezt a dél-délnyugati fal mentén elhelyezkedő kétosztatú épületet ispáni palotaépületnek nevezi. Ennek oka, hogy a kápolna, a nagyméretű torony és a palotaépület alapján egy ispáni rezidenciát feltételez a Sibrik-dombon, melyek főleg királyi rezidenciákban ismeretesek, ispáni várakban ritkák. Szőke már az épület megtalálásakor is ispáni palotaként nevezte az épületet.¹¹¹ Buzás elméletéből kiindulva a királyi rezidencia, illetve királyi udvarház megfogalmazás azért sem tűnik feltétlenül helyesnek, mivel ez a közelben, Dömösön kapott helyet a korszakban.¹¹² Mordovin érvelése alapján viszont azt feltételezi, hogy a visegrádi palota eredetileg, a pozsonyihoz hasonlóan uralkodói udvarházként épülhetett.¹¹³ A királyi udvarházként való azonosítás leginkább arra vezethető vissza, hogy ismertek hasonló kialakítású királyi és hercegi kőpaloták.¹¹⁴ Feltételezését alátámaszthatja továbbá az a tény is, hogy a sibrik-dombi kőépület falai mészkőkváderekből épültek. Annak eldöntéséhez, hogy valóban királyi udvarház volt-e, még nem rendelkezünk megfelelő mennyiségű adattal. A két meghatározás alapja ugyanaz a tény, mely szerint mindenképpen egy reprezentatív,

¹⁰⁸ BUZÁS – ESZES 2007, 49. BUZÁS BORUZZ 2021, 44 – 45.

¹⁰⁹ MORDOVIN 2016, 173.

¹¹⁰ SZENDE 2013, 132.

¹¹¹ SOPRONI 1974.

¹¹² Gerevich 1983, 385 – 409

¹¹³ MORDOVIN 2016, 175.

¹¹⁴ Merva 2018, 201.

környezetéből kitűnő épületről van szó. A meghatározások mögötti bizonytalanságot kikerüli az általánosabb, kétosztatú kőpalota elnevezés.¹¹⁵

A Sibrik-dombi épület egyértelműen egy különleges és bizonyos szempontból egyedi elem az eddig előkerült ispáni várak hasonló épületei között. Mivel nem került elő olyan épület, ami teljesen pontosan megfeleltethető ezzel, nem alakult ki egységesnek mondható nevezéktana sem ennek az épülettípusnak. Emellett természetesen források sem utalnak erre az épületre és annak használóira, így a jelenlegi ismereteinkből kiindulva mind az ispáni palota, mind a királyi udvarház terminusok csak erős feltételezéseken alapulnak. Hozzá kell tennem továbbá azt is, hogy nem zárható ki az sem, hogy az épület funkciója az idők során változott.¹¹⁶

Végeredményben azonban nem kerülhető el, hogy az épületre vonatkozóan valamilyen elnevezést alkalmazzunk. Véleményem szerint az épületre két megnevezés lehet a legalkalmasabb. Egyrészt használható az általánosabb kétosztatú kőpalota vagy kőépület elnevezés, mely megkerüli a funkció meghatározással kapcsolatos problémákat, és utal az épület reprezentatív jellegére. Másrészt viszont helytálló lehet az ún. ispáni palota elnevezés is, mely nem veti el az ásatók által adott eredeti és közismertebb terminológiát, viszont magában hordozza a funkció körüli bizonytalanságokat.¹¹⁷

¹¹⁵ Merva 2018, 193 – 205.

¹¹⁶ A közeli esperesi templomhoz kapcsolódóan kérdésként merülhet fel az ismertetett kétosztatú kőépület esperesi lakhelyként való meghatározása is.

¹¹⁷ A palota, vagy kőpalota elnevezés először csak 1297-ben jelenik meg a forrásokban, és jellemzően a késő-középkorban, illetve azt megelőzően a római korban sokkal monumentálisabb épületekre használják. Emiatt felmerül, hogy ez az épület mennyiben nevezhető palotának, hisz az 1297-es említés fényében ez a terminológia visszavetítésnek hat. Palotának nevezzük az Abaújváron előkerült kőépületet is, mely szintén jóval a 13. század előtt épült fel (Wolf 2022A, 15 – 18.). A palota fogalom ezen épületek reprezentatív jellegét hivatott kiemelni, azonban kérdés, hogy ez az elnevezés mennyire lehet helytálló ezen épületek esetében, illetve, hogy milyen más terminológiát lehet használni ezekre az épületekre. (A palota fogalomról részletesebben: Kubinyi András: Palota-terem. Terminológiai kérdések. In: Castrum Bene 2/1990. Várak a késő középkorban. Budapest. 55–64.)

VII. IRODALOM

Bakos et al. 2020: Bakos, G. – Sipos, E. – Tóth, Cs. – Wolf, M.: Tatárjárás kori kincslet az Abaújházi ispáni várból. *Magyar Régészet* 9/4. 52–61. doi.: <https://doi.org/10.36245/mr.2020.4>.

Bóna 1995: Bóna, I.: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen.

Boruzs 2020: Boruzs, K.: *Visegrád kora és középső császárkori emlékei*. Visegrád Régészeti Monográfiái 7. Visegrád.

Boruzs 2022: Boruzs, K.: Feltárás a Sibrik-dombon: előzetes jelentés. *Archeologia-Altum Castrum Online*. <https://archeologia.hu/feltaras-a-sibrik-dombon-elozetes-jelentes>

Boruzs–Buzás 2021: Boruzs, K.–Buzás, G.: Salamon király tornyai. Új adatok a Sibrik-dombi erőd római- és középkori építéstörténetéhez. *Magyar Régészet* 10/4., 39–47. <https://doi.org/10.36245/mr.2021.4.1>

Bozóki 2014: Bozóki, L.: A visegrádi Salamon-torony építés és helyreállítás története. *Archeologia- Altum Castrum Online*. <https://archeologia.hu/content/archeologia/251/salamon-torony-bozoki.pdf>

Buzás – Eszes 2007: Buzás, G. – Eszes, B.: XI. századi görög monostor Visegrádon. In: Szócs, P. L.–Rusu, A. A. (szerk.): *Középkori egyházi építészet Erdélyben (Arhitectura religioasă medievală din Transilvania)* IV. Satu Mare. 49–93.

Buzás–Kovács 2023: Buzás, G.–Kovács, O.: *A késő középkori magyar királyok sírjai*. Budapest.

Buzás – Mészáros 2008: Buzás, G. – Mészáros O.: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. *Magyar Sion Új folyam* 2. (44.) 2008/1. 71–103.

Buzás 2022: Buzás, G.: Visegrád az Árpád-korban. In: Ritoók Á. – Simonyi, E. (szerk.): *Árpádok országa*. 153–164.

Buzás 2022a: Buzás, G.: Mosaburg–Zalavár kora középkori templomai. In: Bagi, D.–Barabás, G.–Fedele, T.–Kiss, G. (szerk.): *Ruscia, Hungaria, Europa. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára*. 152–212.

Buzás 2022b: Buzás, G.: Esztergom az Árpád-korban. In: Ritoók Á. – Simonyi, E. (szerk.): *Árpádok országa*. 131–147.

Buzás 2023: Buzás, G.: Visegrád-Sibrik-domb. In: Kovács Gyöngyi (szerk.): *Középkori és török kori várak, erődítések Pest megyében*. 395–400.

Buzás et al. 2017: Buzás, G.–Boruzs, K.–Merva, Sz.–Tolnai, K.: Régészeti kutatások a visegrádi Sibrik-dombon. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. Budapest. 196–228.

Buzás–Boruzs–Merva–Tolnai 2014: Buzás, G.–Boruzs, K.–Merva, Sz.–Tolnai, K.: A kora középkori kontinuitás kérdése a visegrádi későcsászárkori erődben a legújabb régészeti kutatások tükrében. *Magyar Régészet Online*. 1–8.
https://real.mtak.hu/21041/1/Buzas_Boruzs_Merva_Tolnai_Visegrad_u_140206.650825.pdf

Cseh 1996: Cseh, J.: A honfoglalás és az Árpád-kor kerámiája. In: *A magyar kerámiaművesség 1000 éve*. Tata. 7–22.

Eszes 2005: Eszes, B.: *A visegrádi Szent András monostor. Kerámialeletanyag-feldolgozás*. Szakdolgozat.

Feld 2015: Feld, I.: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében II. *Századok* 149/2. 333–381.

Fusek–Spišiak 2005: Fusek, G.–Spišiak, J.: Vrcholnostredoveká graitová keramika z NitryŠindolky. Archeologia a mineralógia (Hochmittelalterliche Graphitkeramik von Nitra-Šindolka. Archäologie und Mineralogie). *Slovenská Archeologia* 53. Nitra. 256 – 336.

Gerevich 1983: Gerevich, L.: The royal court (curia), the provost's residence and the village at Dömös. *Acta Archaeologicae Academiae Scientiarum Hungaricae* 35. 385 – 409.

Górecki 2000: Górecki J.: Ostrów Lednicki vára – A Piastok korai székhelye. In: Wiczorek, Alfried - Hinz, Hans-Martin (Hrsg./ szerk.): *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Budapest, 287–288.

Gömöri 2002: Gömöri, J.: *Castrum Sopron. Sopron vára az Árpád-korban*. A soproni Scarbantia Társaság Kiadványai. Sopron.

- Gróf 1993: Gróf, P.: Újabb adatok Visegrád kora Árpád-kori topográfiájához. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30-31/2*. Miskolc. 513–534.
- Györffy 1975: Györffy, Gy.: Budapest története az Árpád-korban. Buda és Pest kialakulása. In: *Budapest története I. Az őskortól az Árpád-kor végéig*. Budapest. 217–295.
- Györffy 1983: Györffy, Gy.: *István király és műve*. Budapest.
- Holl 1995: Holl, I.: Külföldi kerámia Magyarországon III. (14 – 17. század) *Budapest Régiségei. A Budapesti történeti Múzeum Évkönyve*. (2009) 253 – 294.
- Iván 2004: Iván, L.: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig*. Visegrád.
- Kiss 1984: Kiss, G.: *Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon*. Budapest.
- Koppány 1972: Koppány, T.: XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11*. 139-147.
- Kovács 2017: Kovács, H.: Az ispáni várak neveinek névtani vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok*. 7–60.
- Kovalovszki 1986: Kovalovszky, J.: A visegrád-várkerti árpád-kori faluásatásról. In: László Gyula et al.: *A magyar falu régésze Méri István 1911-1976 - Ceglédi füzetek 23*. 61–63.
- Kovalovszki 2001: Kovalovszky, J.: Árpád-kori házak Visegrád-Várkertben (Häuser aus der Arpadenzeit im Burggarten von Visegrád). In: Cseri M.–Tárnoki J. (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 58*. Szentendre–Szolnok. 81–98.
- Kováts 2018: Kováts, I.: Visegrád évezredei. *Állandó régészeti kiállítás a Salamon-toronyban. Altum Castrum 8*. Visegrád.
- Kubinyi 1992: Kubinyi, A.: Palota-terem. Terminológiai kérdések. In: *Castrum Bene 2/1990*. Várak a késő középkorban. Budapest. 55–64.
- Lázár 1998: Lázár, S.: *Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn*. Opuscula Hungarica I. Budapest.
- Merva 2016: Merva, Sz.: Rejtélyes bélyegű cserépedények." Adatok a kisalföldi kora középkori grafitos kerámia régészeti és archaeometriai kutatásához. In: Kovács László – Révész László (szerk.): *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. 521 – 541.

Merva 2018: Merva, Sz.: "...circa Danubium..." a késő avar kortól a kora Árpád-korig. 8-11. századi települések a Kisalföld középső részén és a Dunakanyarban. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola. Kézirat. Budapest.

Mordovin 2016: Mordovin, M.: *A vártartomány szerkezet kialakulása a kelet-közép-európai államokban. 10–12. századi központi várak a Cseh-, Lengyel- és Magyar Királyságban. The emergence of the castle organisation in medieval Hungary, Bohemia and Poland in the 10-12. century.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia vol. 5. Budapest.

MRT 5.: Horváth István–H. Kelemen M.–Torma I.: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás - Magyarország régészeti topográfiája 5.* Budapest 1979.

MRT 7.: Torma I.–Dinnyés I.–Kövári K.–Lovag Zs.–Tettamanti S.–Topál J.: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. Magyarország régészeti topográfiája 7.* Budapest 1986.

Pap 2013: Pap I. K.: Sárvár – Faképi dűlő kora Árpád-kori kerámiaanyaga. Adatok a fogaskerékminta vas megyei megjelenéséhez. Savaria. *A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 36. Szombathely, 243–277.

Pattantyús 1984: Pattantyús Á. M.: Régészeti és geofizikai vizsgálatok a visegrádi Sibrik-dombon. *Dunakanyar* 1984/3. 14–15.

Poláček 2016: Poláček, L.: *The Mikulčice-Valy Stronghold and Great Moravia.* Mikulčice – guide III. The Czech Academy of Sciences, Institute of Archaeology. Brno.

Princová 2000: Princová, J.: Libice. In: Wiczorek, Alfried - Hinz, Hans-Martin (Hrsg./ szerk.): *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok.* Budapest, 235–236.

Rácz 2019: Rácz, T. Á.: *A Pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig. Kerámiaművesség, lakóépítmények, települési formák. Villages of the Pest Plain from the Hungarian Conquest until the fourteenth century. Pottery, residential buildings, settlement forms.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 13. A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai. Budapest.

Soproni 1954: Soproni, S.: A visegrádi római tábor és középkori vár. A Roman Camp and Medieval Castle in Visegrád. *Archaeologiai Értesítő* 81. 49–53.

Soproni 1978: Soproni, S.: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Visegrád. *Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert*. Budapest.

Štefanovičová 1975: Štefanovičová, T.: *Bratislavský hrad v 9.-12. storoci*. Studia. Archív mesta Bratislavy / 1. Bratislava.

Szende 2013: Szende, K.: Az ispánsági vártól a királyi városig - miért, hogyan - vagy miért nem? In: Mentényi K. – Simon A., Szentesi E. (szerk.): *Kő kövön. Stein auf Stein. Dávid Ferenc 73. születésnapjára. Festschrift für Ferenc Dávid*. Budapest, 127–142.

Szőke 1974: Szőke, M.: *Visegrád, Sibrik-domb római tábor és várispánsági központ kutatása*. Kézirat. Ltsz.: 1974.16.

Szőke 2000: Szőke, M.: Visegrád koraközépkori vára. In: Wiczorek, Alfried - Hinz, Hans-Martin (Hrsg./ szerk.): *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Budapest, 363–364.

Szőke B. 2014: Szőke, B. M.: A Karoling-kor a Kárpát-medencében. *A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása*. Budapest.

Takács 2010: Takács, M.: Österreichische Importgefäße aus der Árpádenzeit. In: Wagner, M.–Knopf, R. (Hrsg.): *Der pannonische Raum um die Jahrtausendwende (vom 9. bis zum 12. Jahrhundert). Tagungsband der 16. Schlaininger Gespräche 1996*. Eisenstadt, 131 – 143.

Tolnai 2007: Tolnai, K.: *Visegrád Kora-Árpád-kori emlékei. Az 1970-71. évben a sibrik-dombi ispáni várban folytatott feltárások leletanyagának feldolgozása*. Szakdolgozat.

Tolnai 2014: Tolnai, K.: A Visegrád-Sibrik-dombon feltárt maradványok története. *Altum Castrum Online*. <https://archeologia.hu/content/archeologia/179/sibrik-tolnai.pdf>

Tomková 2000: Tomková, K.: Levý Hradec. In: Wiczorek, Alfried - Hinz, Hans-Martin (Hrsg./ szerk.): *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Budapest, 233–234.

Ujszászi–Tóth 2021: Ujszászi, R.–Tóth, Sz.: Béla ifjabb király pénzverése Visegrádon. *Határtalan régészet* 6/ 4. 33–36.

Vályi 1989: Vályi, K.: Külső kemencék Szer Árpád-kori településén. In: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1989/90-I*. Szeged. (1992)

Visy 2018: Visy, Zs.: A pannoniai késő római „belső erődök”. In: *Archaeologiai értesítő* 143. Budapest., 233–234.

Wolf 2019: Wolf, M.: A borsodi földvár. *Egy államalapításkori megyeszékhelyünk kutatása. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei*. Szeged, 2019.

Wolf 2022: Wolf, M.: Ispáni váraink. In: Ritoók, Á. – Simonyi, E. (szerk.): *Árpádok országa*. Budapest.

Wolf 2022a: Wolf, M.: Újabb kutatások az abaújházi várban. *Castrum* 25. 5– 22.

Zolnay 1960: Zolnay, L.: Az esztergomi érsekek palotái a középkorban. *Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest. 201–228.

Zsoldos 1998: Zsoldos, A.: Visegrád vármegye és utódai. *Történelmi szemle* 40.1–32.

Zsoldos 2001: Zsoldos, A.: Pest megye az Árpád-korban. I. Visegrád vármegye és utódai. In: Zsoldos A. (szerk.): *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Budapest. 32–49.